

**Міністерство освіти і науки України
Волинський державний університет імені Лесі Українки**

ТРЕГУБЕНКО Олена Миколаївна

УДК 373.5.025

**ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ 5-6 КЛАСІВ УЯВЛЕНЬ ПРО ОБ'ЄКТИ ТА ЯВИЩА
НАВКОЛИШНЬОЇ ДІЙСНОСТІ В НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ
ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ**

13.00.09 – “Теорія навчання”

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Луцьк – 2005

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Луганському національному педагогічному університеті імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України.

- Науковий керівник:** заслужений діяч науки і техніки України, доктор педагогічних наук, професор **Харченко Сергій Якович**, Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка, проректор з науково-педагогічної роботи.
- Офіційні опоненти:** — доктор педагогічних наук, професор **Пометун Олена Іванівна**, інститут педагогіки АПН України, завідувачка лабораторією суспільствознавчої освіти;
— кандидат педагогічних наук, доцент **Коцун Борис Борисович**, Волинський державний університет ім. Лесі Українки, декан педагогічного факультету.
- Провідна установа:** Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди, Міністерство освіти і науки України, кафедра загальної педагогіки.

Захист відбудеться **07.10.2005** р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 32.051.04 у Волинському державному університеті імені Лесі Українки за адресою: 43009, м. Луцьк, просп. Волі, 13.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Волинського державного університету імені Лесі Українки (43009, м. Луцьк, просп. Волі, 13).

Автореферат розісланий 06.09. 2005 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

В.С.Петрович

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і доцільність дослідження. Процес пізнання людиною навколишнього світу починається з її народження й триває все життя, але цілеспрямованого характеру набуває в навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи. Проблема світосприймання має важливе значення для педагогіки, тому що ставить перед собою мету формування й розвитку в учнів конкретних уявлень і вмінь, загального розуміння світу природи, суспільства й самої людини, яка живе в цьому світі.

Результатом процесу навчання є формування знань, що відбивають властивості навколишнього світу, необхідні для практичної й пізнавальної діяльності людини. У педагогіці однією з основних форм знань вважається поняття. Однак слід зазначити, що більшість понять, які формуються під час вивчення різних навчальних дисциплін, можуть бути засвоєні тільки за умови їхньої наступності і єдності з уявленнями, під якими розуміються повні, узагальнені образи відображення об'єктів і явищ навколишньої дійсності різних ступенів складності. Процес їхнього формування має суто дидактичний характер, оскільки припускає вибір оптимальної системи методів, прийомів і форм навчання, які обумовлюють досягнення більш високих навчально-виховних результатів у навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи.

У процесі дослідження, ми виявили, що створення уявлень значно розширює можливості орієнтування дитини в просторі й часі, звільняє її дії від обмеженості безпосередньою ситуацією, відкриває шлях до певної свободи дій. Посилення уваги до розв'язання проблеми формування уявлень про об'єкти і явища навколишньої дійсності, на нашу думку, сприятиме подоланню суперечності між безпристрасним інформаційно-словесним способом освіти й необхідністю всебічного розвитку особистості, що є однією зі сторін гуманізації сучасної освіти.

Теоретико-методологічні основи розв'язання цієї проблеми закладено в роботах класиків педагогічної науки Я.Коменського, Й.Песталоцці, Й.Гербарта, К.Ушинського, П.Блонського, Ю.Бабанського, Л.Занкова, В.Сухомлинського й інших. Однак, традиційне формування уявлень прийнято розглядати в загальному контексті теоретичної концепції відображення, розробленої в наукових працях І.Сеченова, Б.Ананьєва, О.Леонтьєва, С.Рубінштейна, О.Смирнова, Б.Теплова, Г.Костюка, Б.Ломова, Н.Завалової та інших. Діяльнісний підхід до розв'язання проблеми формування уявлень найбільшою мірою пов'язаний з культурно-історичною концепцією Л.Виготського й розробками в галузі теорії діяльності О.Леонтьєва, М.Кагана, Г.Костюка, К.Платонова та інших.

Формуванню конкретних прийомів створення уявлень присвячено різнопланові роботи О.Сергєєвич, Н.Мацько (формування просторових уявлень), Л.Шрагіної (формування вербальних образів), Ф.Шемякіна, В.Рубахіна, М.Гамезо (формування топографічних уявлень), С.Дітькова

(формування художньо-образних уявлень), А.Івершина (формування проектно-художніх уявлень), Н.Баглаєва, Л.Гайдаржийської (формування математичних уявлень), А.Редько, О.Денисюк (формування уявлень з історії), Л.Редькіна (формування народознавчих уявлень), Л.Ходанич (формування уявлень про ментальне), В.Демиденко (формування світоглядних уявлень), Г.Фреймана (формування уявлень про загальнолюдські цінності), Н.Малахова (конкретизація уявлень учнів з поганим зором та розумово відсталих учнів).

Аналіз літератури з проблем психології підлітка (роботи Л.Виготського, Д.Ельконіна, Т.Драгунової, Л.Божович, Л.Славіної) дозволяє зробити висновок, що молодший підлітковий вік – це віковий етап, який є ключовим у процесі формування уявлень.

Разом з тим, незважаючи на значимість проблеми, ми не зустріли цілісного дослідження процесу формування в учнів 5-6 класів уявлень про об'єкти і явища навколишньої дійсності в навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи.

Актуальність проблеми формування уявлень у навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи й недостатня її розробленість обумовили вибір теми дисертаційної роботи – *„Формування в учнів 5-6 класів уявлень про об'єкти і явища навколишньої дійсності в навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи”*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри педагогіки Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка як складова частина комплексної наукової теми „Теоретико-методичні основи змісту і технології навчання учнів загальноосвітньої школи”. Тему дисертації затверджено Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології АПН України (протокол № 7 від 23 вересня 2003 року).

Об'єкт дослідження – процес формування в учнів 5-6 класів уявлень про об'єкти і явища навколишньої дійсності.

Предмет дослідження – дидактичні умови формування в учнів 5-6 класів уявлень про об'єкти і явища навколишньої дійсності в навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні й експериментальній перевірці ефективності дидактичних умов формування в учнів 5-6 класів уявлень про об'єкти і явища навколишньої дійсності в навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи.

Гіпотеза дослідження – процес формування уявлень про об'єкти і явища навколишньої дійсності буде більш ефективним, якщо в навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи враховуватимуться такі дидактичні умови:

1. Створення системи інтегрованих уроків, які забезпечують формування цілісних уявлень про об'єкти і явища навколишньої дійсності.

2. Стимулювання емоційно-ціннісного ставлення учнів до навколишньої дійсності шляхом створення відповідних освітніх ситуацій.

3. Розробка й включення в позаурочну діяльність з учнями сукупності форм і методів роботи, максимально орієнтованих на формування уявлень про навколишню дійсність.

Відповідно до мети й гіпотези дослідження було визначено **основні завдання дослідження:**

1. Вивчити й проаналізувати стан проблеми в психолого-педагогічній літературі й шкільній практиці й на цій основі визначити методологічні й теоретичні основи формування уявлень в учнів 5-6 класів.

2. Розкрити сутність і зміст процесу формування уявлень про об'єкти і явища навколишньої дійсності в учнів 5-6 класів, визначити його роль і місце в навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи.

3. Розробити й апробувати дидактичні умови формування уявлень про об'єкти і явища навколишньої дійсності в учнів 5-6 класів у навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи.

4. Провести аналіз ефективності розроблених дидактичних умов формування уявлень про об'єкти і явища навколишньої дійсності в учнів 5-6 класів у навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи.

Методологічну основу дослідження становлять положення теорії асоціативно-рефлекторного навчання, теорії розвиваючого навчання, теоретичної концепції про психічне відображення навколишньої дійсності, принцип особистісного підходу до формування системи знань учнів.

Теоретичною основою дослідження стали положення й висновки про: сутність і функції уявлень у процесі пізнання навколишньої дійсності й формування системи знань учнів (Г.Костюк, Б.Ананьєв, Б.Ломов, А.Славін, Н.Тализіна); формування уявлень у різних видах діяльності (О.Леонтьєв, М.Каган, Г.Костюк, К.Платонов); інтеграцію знань (В.Максимова, В.Паламарчук, В.Ільченко); розвиваючий характер навчання (Л.Виготський, Л.Занков, Л.Фрідман, В.Давидов); принципи навчально-виховного процесу в школі (Ю.Бабанський, В.Онищук, І.Зайченко, І.Підласий, А.Хуторський, В.Лозова, Г.Троцько, В.Кукушин).

Для перевірки гіпотези й розв'язання поставлених завдань було використано такі **методи дослідження:** *теоретичні:* аналіз літератури з проблеми дослідження, міждисциплінарний синтез, порівняння, класифікація, аналогія й систематизація для обґрунтування сутності й змісту процесу формування уявлень і для розробки дидактичних умов підвищення ефективності цього процесу; *емпіричні:* вивчення й узагальнення педагогічного досвіду, анкетування, педагогічне спостереження, аналіз продуктів діяльності, методи математичної статистики, педагогічний експеримент – констатуючий та формуючий, якісний аналіз наукової обробки результатів педагогічного експерименту з метою з'ясування ефективності розроблених дидактичних умов.

Наукова новизна дослідження: уперше стосовно процесу формування в учнів 5 – 6 класів уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності в навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи було використано ідеї міжпредметної інтеграції, стимуляції емоційно-ціннісного ставлення до навколишнього світу як дидактичні умови ефективності цього процесу; запропоновано детальне й змістовне трактування кожної з умов і механізми їх упровадження в практику навчання; доповнені й набули подальшого розвитку наукові ідеї щодо формування уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності в позаурочній пізнавальній діяльності, яка розглядається як важлива дидактична умова формування системи уявлень в учнів 5 – 6 класів у навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи; набула розвитку технологія включення в позаурочну діяльність з учнями сукупності форм і методів роботи, максимально орієнтованих на формування уявлень про навколишню дійсність, у взаємозв'язку з іншими дидактичними умовами; удосконалено наукові погляди на процес формування уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності в навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи, його зміст й особливості для учнів 5 – 6 класів.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що на основі отриманих нових знань з проблеми формування уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності теоретично обґрунтовано положення, які дозволяють збагатити наукові уявлення про цілі, зміст і механізми цього процесу в навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи.

Практичне значення дослідження полягає в упровадженні пропонувананих дидактичних умов формування в учнів 5-6 класів уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності в навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи, у розробці дидактичних матеріалів для вчителів і учнів, які можуть бути використані в практиці формування уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності. Теоретико-методичні матеріали дисертації можуть бути використані вчителями в розробці форм урочної й позаурочної діяльності з предметів природничого та гуманітарного циклів. Запропоновані рекомендації щодо вдосконалення процесу формування уявлень можуть бути використані в процесі викладання курсів дидактики, методики викладання географії, методики викладання біології.

Результати дослідження впроваджено в навчально-виховний процес середніх загальноосвітніх шкіл №№ 26, 25, 36, 17 м. Луганська, середніх загальноосвітніх шкіл № 1, № 2 м. Лутугіне, № 3 с.Успенка-1 Лутугінського району Луганської обл. (довідка про впровадження № 402-892 від 11.04.05), у процесі викладання педагогічних дисциплін у Луганському національному педагогічному університеті імені Тараса Шевченка (довідка про впровадження 1/737 від 08.04.05).

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати дослідження обговорювались і отримали позитивну оцінку на засіданнях кафедри природничих наук ЗОШ № 26, засіданнях кафедр педагогіки, географії Луганського національного педагогічного університету

імені Тараса Шевченка, науково-практичних конференціях кафедр географії та інформатики Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка (1999 – 2003 рр.), Міжнародній науково-практичній конференції „Ціннісні пріоритети освіти у ХХІ столітті” (Луганськ, 2003), I Міжнародній науково-практичній конференції „Науковий потенціал світу 2004” (Дніпропетровськ, 2004).

Результати дисертації висвітлено в 10 одноособових публікаціях, у тому числі 4 – у наукових фахових виданнях.

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, двох розділів, загальних висновків і 10 додатків на 80 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 267 сторінок. Робота містить 26 таблиць і 8 рисунків на 27 сторінках. Список використаної літератури складається з 210 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об’єкт, предмет, завдання, методи дослідження, а також показано наукову новизну й практичне значення результатів, наведено дані про апробацію.

У першому розділі – **“Теоретико-методологічні основи проблеми дослідження”** – здійснено аналіз літератури з проблеми дослідження, розглянуто теоретико-методологічні засади формування уявлень про об’єкти та явища навколишньої дійсності, розкрито сутність і зміст процесу формування в учнів 5-6 класів уявлень про об’єкти та явища навколишньої дійсності, проаналізовано стан розв’язання проблеми формування в учнів 5-6 класів уявлень про об’єкти та явища навколишньої дійсності в реальному педагогічному процесі загальноосвітньої школи.

Аналіз наукової літератури показав, що проблема формування уявлень належить до найбільш актуальних, складних і неоднозначних проблем сучасної педагогіки й завжди була в полі зору вчених.

У контексті нерозривного зв’язку процесу формування уявлень з процесами навчання, розвитку й виховання учнів велику наукову цінність для нас становлять положення: концепції про три рівні психічного відображення навколишньої дійсності, що є основою формування знань про об’єкти і явища навколишньої дійсності (Б.Ананьєв, Г.Костюк, С.Кравков, С.Рубінштейн, А.Смирнов, Б.Теплов); теорії асоціативно-рефлекторного навчання, що виділяє основні етапи формування знань (Д.Богоявленський, Н.Менчинська, Н.Тализіна); теорії розвиваючого навчання, що висуває ідею про взаємозалежність формування системи знань учнів і розвитку їх інтелектуальних і особистісних якостей; теорії діяльності з ідеєю про взаємозумовленість знань і різних видів діяльності (Л.Виготський, В.Давидов, І.Якиманська, О.Леонтьєв, Д.Ельконін).

Проведений теоретичний аналіз проблеми формування уявлень про об’єкти і явища навколишньої дійсності дозволяє нам розглядати уявлення як наочний образ об’єкта чи явища, що

виникає у свідомості людини без їх безпосереднього сприйняття й виступає як елемент системи знань про навколишню дійсність. У свою чергу, під об'єктами і явищами навколишньої дійсності ми маємо на увазі предмети, процеси, прояви їхньої сутності, змін, реакцій, що відбуваються в навколишньому природному середовищі. Іншими словами, ми акцентуємо увагу на природних об'єктах і явищах, навмисно виключаючи ту частину навколишньої дійсності, що стосується соціуму, оскільки уявлення про соціальне середовище, на нашу думку, формуються під впливом інших психолого-педагогічних факторів.

Формування уявлень про об'єкти і явища навколишньої дійсності – це процес, що розгортається в часі й проходить кілька етапів від первісного конкретного уявлення, що має тільки модальні характеристики, до узагальненого цілісного уявлення, що відбиває сутнісні характеристики об'єкта чи явища. У цілому процес формування уявлень складається з таких етапів: відчуття – образ сприйняття – первинне уявлення – узагальнене уявлення. Наступним етапом у формуванні елементів системи знань є створення понять на основі узагальнених уявлень.

Сутність процесу формування уявлень полягає в переході зовнішнього (об'єкта) у внутрішнє (уявлення), тобто об'єкт навколишньої дійсності переводиться в галузь знань дитини, для того щоб знайти своє вираження в різних видах її діяльності.

Теоретичне дослідження сутності й змісту процесу формування уявлень з психологічної й з педагогічної позицій дозволило нам сформулювати концепцію нашого дослідження як сукупність положень, що визначали стратегію й тактику наукового пошуку:

1. Процес формування уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності слід розглядати як процес, спрямований на формування цілісної системи знань учнів відповідно до таких дидактичних критеріїв засвоєння знань, як повнота, усвідомленість, дієвість, мобільність і науковість.
2. Між процесом формування уявлень і процесами навчання, виховання й розвитку особистості, здійснюваних у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи, існують тісний взаємозв'язок та різносторонній вплив.
3. Уявлення в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи виконують пізнавальну функцію, функцію регуляції діяльності, евристичну функцію.
4. Основними структурними компонентами процесу формування уявлень є: сприйняття інформації про досліджуваний об'єкт, розуміння отриманої інформації, закріплення уявлень у пам'яті, застосування уявлень на практиці.
5. Уявлення формуються в процесі різноманітних видів діяльності, провідними видами якої в цьому відношенні є діяльність сприйняття, діяльність уяви, практично-предметна діяльність.
6. Формування уявлень як процес нерозривно пов'язане з емоційною сферою особистості.

Наявні теоретичні положення про сутність та особливості процесу формування уявлень стали концептуальними орієнтирами в розробці дидактичних умов процесу формування в учнів 5-6 класів уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності.

Вивчення стану процесу формування уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності в педагогічному процесі загальноосвітньої школи підтвердило актуальність і доцільність обраної проблеми дослідження. Аналіз реальної практики формування уявлень про об'єкти і явища навколишньої дійсності показав, що практична реалізація цієї проблеми в умовах школи не є пріоритетною. Незважаючи на безумовну спрямованість навчальних програм і системи позаурочної роботи на формування уявлень, реальний процес практики їхнього формування є недостатньо ефективним. Це обумовлено й недостатнім розумінням значимості цього процесу в плані формування цілісної системи знань учнів, а звідси пасивністю позицій учителя й учнів щодо нього, і відсутністю необхідних рекомендацій з його організації, що призводить до недоліків у навчально-виховному процесі. Якісний і кількісний аналіз результатів реальної практики формування уявлень у навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи дозволив зробити висновок про причини недостатньої сформованості уявлень і, на підставі виділених критеріїв, визначити рівні розвитку показників процесу формування уявлень в учнів контрольних і експериментальних класів переважно як „середній” і „низький”.

У другому розділі – **“Дидактичні умови формування в учнів 5-6 класів уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності в навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи”** – подано наукове обґрунтування дидактичних умов, описано засоби їх реалізації в навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи.

Під дидактичними умовами формування уявлень про об'єкти і явища навколишньої дійсності ми розуміємо залежність розв'язання завдань процесу формування уявлень і підвищення його ефективності від способів упорядкованої діяльності педагогів і учнів.

Першою із пропонованих нами дидактичних умов формування уявлень є створення системи інтегрованих уроків, які забезпечують формування цілісних уявлень про об'єкти і явища навколишньої дійсності, що реалізується за рахунок міжпредметної інтеграції навчальних дисциплін на основі виділення найбільш очевидних суміжних тем. Ми виділяємо такі дидактичні вимоги побудови інтегрованого уроку, спрямованого на формування уявлень про об'єкти і явища навколишньої дійсності: чітке визначення процесу формування уявлень як однієї з освітніх цілей уроку; побудова пізнавальних завдань переважно на міждисциплінарній, інтегративній основі; визначення структури уроку, що повинна узгоджуватися з логікою процесу формування уявлень; розвиток пізнавальної установки особистості на створення цілісних уявлень про об'єкти і явища навколишньої дійсності, заснованих на комплексному підході до їхнього формування; включення учнів у різні види діяльності, у ході яких відбувається формування уявлень про об'єкти і явища

навколишньої дійсності й стимулювання емоційно-ціннісного ставлення до них; систематичний контроль за якістю формування уявлень.

Упровадження цієї дидактичної умови відбувалося за рахунок визначення найбільш очевидних суміжних тем у курсах „Рідний край” п'ятого класу, а також географії й біології шостого класу з іншими навчальними дисциплінами.

Другою дидактичною умовою формування уявлень є стимулювання емоційно-ціннісного ставлення учнів до навколишньої дійсності шляхом створення відповідних освітніх ситуацій. Цю дидактичну умову ми вважаємо за доцільне здійснювати шляхом створення:

а) реальних пізнавальних проблемних ситуацій, організація яких можлива: у процесі порівняння досліджуваних об'єктів і явищ; у процесі виявлення істотних ознак досліджуваного об'єкта; у процесі встановлення причинно-наслідкової залежності досліджуваного явища;

б) освітніх ситуацій, у яких навмисно відбувається загострення естетичного почуття учнів. Вони створюються шляхом: включення учнів у різні види естетичної діяльності; використання в процесі навчання народної творчості, вивчення культурних традицій народу;

в) ситуацій емпатії до пізнаваних об'єктів навколишньої дійсності.

Основою цієї дидактичної умови є принцип ситуативності навчання. Організуючи й контролюючи хід освітньої ситуації, ми обґрунтували такі дидактичні вимоги: цілеспрямованість, емоційність, насиченість навчальними діями.

З метою створення освітніх ситуацій нами було розроблено різні види завдань, варіанти яких давали можливість учням тією чи іншою мірою виявити самостійність: від виконання завдань з повною розгорнутою характеристикою чи коментарем до здійснення самостійного творчого пошуку.

Третя запропонована нами дидактична умова формування уявлень – розробка й включення в позаурочну діяльність з учнями сукупності форм і методів роботи, максимально орієнтованих на формування уявлень про навколишню дійсність.

Найбільш доцільними в плані формування уявлень ми вважаємо такі форми позаурочної роботи, які були адаптовані нами до процесу формування уявлень: гурткова діяльність (використання гурткової діяльності в позаурочній роботі з метою підвищення ефективності процесу формування уявлень проявилось в розробці програми гуртка для учнів 5-6 класів „Торкнись природи серцем”); екскурсії (складено план проведення комплексних і тематичних екскурсій з учнями 5-6 класів протягом навчального року); фенологічні спостереження (пропонована нами програма фенологічних спостережень побудована за принципом максимально повного охоплення всіх груп знань про навколишнє середовище, отриманих у ході вивчення курсів „Рідний край” 5 класу, географії й біології 6 класу, а також умінь застосувати наявну базу уявлень на практиці); предметні тижні (розроблено плани проведення предметних тижнів різної тематики), випуск

стіннівок (складено план випуску, визначено тематику й зміст газети предметного гуртка й загальноосвітньої інтегрованої газети з географії й біології).

У процесі використання кожної з виділених форм позаурочної діяльності було враховано виділені нами дидактичні вимоги до їх проведення.

У нашому дослідженні ми використали три основних критерії ефективності процесу формування уявлень: критерій упізнавання об'єкта, критерій відтворення уявлення про об'єкт, критерій створення нових образів.

Відповідно до критеріальної бази дослідження визначено систему показників за кожним із критеріїв за високим, середнім і низьким рівнями. Аналіз результатів, отриманих за кожним з виділених критеріїв, свідчить про наявність стійкої позитивної динаміки. Так, за критерієм упізнавання об'єкта кількість учнів експериментальної групи, які мають високий рівень упізнавання об'єкта при безпосередньому сприйнятті, зросла на 53,7% й охопила переважну більшість учнів – 98,4%; упізнавання об'єкта серед зображень – на 57,4%; упізнавання об'єкта в процесі його вербального опису – на 36,2%.

Результати, отримані за іншим критерієм – відтворення уявлення про об'єкт – відбивають тенденцію зростання його показників в експериментальній групі, на відміну від контрольної групи. Так, в експериментальній групі підвищили свій рівень диференціювання ознак об'єкта при відтворенні його уявлення 79,6% учнів, рівень виділення істотних ознак об'єкта на основі наявного уявлення про нього – 75,2%, рівень відтворення уявлення про об'єкт в образотворчій формі – 55,8%, рівень відтворення уявлення про об'єкт у вербальній формі – 46,4%.

Аналіз даних, отриманих за третім критерієм – створення нових образів, свідчить про досить виражене підвищення його показників. Так, за показником яскравості й оригінальності нових образів свій рівень підвищили 87,4%, за показником деталізації образів – 83,4%, за показником емоційності образів – 79,2%, за показником „багатство фантазії” – 46,1% учнів.

Статистична обробка виявила значимі відмінності між експериментальною й контрольною групами учнів у рівнях розвитку кожного параметра сформованості уявлень.

Ми використали критерій Пірсона χ^2 для зіставлення двох емпіричних розподілів (експериментальної й контрольної груп до й після формуючого експерименту). Критерій відповідає на питання про те, чи з однаковою частотою зустрічаються різні значення ознаки в двох емпіричних розподілах. Перевага цього критерію полягає в тому, що він дозволяє зіставляти значення ознак, представлених у будь-якій шкалі, починаючи з номінальної. Розбіжності між двома емпіричними розподілами вважаються статистично значимими при $p < 0,05$.

Розрахунки свідчать, що до формуючого експерименту розбіжності між експериментальною й контрольною групою є статистично незначними ($p > 0,05$), а після експерименту – значимими ($p < 0,001$). Ураховуючи цей факт, можна стверджувати, що проведене нами дослідження дозволило

експериментально підтвердити принципову можливість педагогічного впливу на процес формування уявлень про об'єкти і явища навколишньої дійсності в учнів 5-6 класів. Установлено, що існує залежність між показниками сформованості уявлень і дидактичними умовами їх формування, які вводяться в навчально-пізнавальну діяльність загальноосвітньої школи.

Проведене нами дослідження дозволило сформулювати такі **висновки**:

1. У дисертації наведено теоретичне обґрунтування й нове рішення проблеми формування в учнів 5-6 класів уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності, що полягає в теоретичному обґрунтуванні й експериментальній перевірці ефективності умов формування уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності в учнів 5-6 класів у навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи.

2. Аналіз наукової літератури з теми дослідження показав, що, незважаючи на постійний інтерес учених до цієї актуальної, складної й неоднозначної проблеми сучасної педагогіки, немає достатніх підстав вважати розв'язаним питання ефективного формування в підлітків уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності в навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи.

3. Змістовний аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати, що сутність процесу формування уявлень полягає в переході об'єкта навколишньої дійсності в галузь знань учня й подальше вираження уявлення в різноманітних видах діяльності, а також свідчить про наявність емоційного забарвлення цього процесу, від характеру якого прямо залежить якість і характер створюваних уявлень. Під уявленням ми розуміємо наочний образ об'єкта чи явища, який виникає у свідомості людини без їх безпосереднього сприйняття й виступає як елемент системи знань про навколишню дійсність.

4. Як показало наше дослідження, найбільш доцільним для ефективного розв'язання проблеми формування уявлень є діяльнісний підхід. Виходячи з положення про те, що діяльність забезпечує зв'язок між об'єктом і уявленням про нього, у процесі формування уявлень можна виділити чотири основних компоненти: суб'єкт, який направляє свою активність на об'єкт, сама активність, яка виражається в тій чи іншій діяльності, необхідній для оволодіння об'єктом, і результат цього процесу – уявлення. Провідним в аспекті формування уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності є: діяльність сприйняття, діяльність уявлення, практично-предметна діяльність.

5. У цілому проведене дослідження дозволило визначити формування уявлень як процес, спрямований на формування системи знань учнів, нерозривно пов'язаний з їх емоційною й діяльнісною сферою, ефективність якого забезпечується навчально-пізнавальною діяльністю загальноосвітньої школи. Результати дисертаційної роботи підтверджують гіпотезу дослідження, яка полягає в припущенні, що ефективність процесу формування уявлень залежить від певних дидактичних умов.

6. Першою умовою було визначено створення системи інтегрованих уроків, які забезпечують формування цілісних уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності. Реалізація цієї умови здійснювалась за рахунок міжпредметної інтеграції на основі виділення найбільш очевидних суміжних тем у курсах „Рідний край” 5 класу, географії й біології 6 класу з іншими навчальними дисциплінами, у процесі яких можливе використання такої форми навчання, як інтегровані уроки. Під час проведення розробленої системи інтегрованих уроків ураховувались виділені нами дидактичні вимоги. Було введено й ураховано такі шляхи оптимізації інтегрованих уроків, спрямованих на формування уявлень, як вибір оптимальних у плані формування уявлень методів і прийомів навчання, орієнтування на розвиток інтелектуально-практичних умінь, що дозволяють розглянути досліджувані явища з різних боків і сприяють формуванню уявлень; систематична активізація й збагачення наявної в учнів бази уявлень за рахунок розробки й використання засобів наочності, що ґрунтуються на творчості учнів; використання на уроках інтегрованих вправ, завдань творчого характеру.

7. У дослідженні обґрунтовано необхідність стимулювання емоційно-ціннісного ставлення учнів до навколишньої дійсності, що є другою дидактичною умовою формування уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності. Під емоційно-ціннісним ставленням до навколишньої дійсності ми розуміємо здатність емоційно реагувати, тонко відчувати, розуміти красу й правильно оцінювати суттєві ознаки й відносини об'єктів та явищ навколишньої дійсності, бажання гармонізувати свої відносини з навколишнім середовищем. Реалізація цієї умови здійснювалась шляхом створення реальних пізнавальних проблемних ситуацій (у процесі порівняння досліджуваних об'єктів та явищ, у процесі виявлення суттєвих ознак досліджуваного об'єкта, у процесі встановлення причинно-наслідкової залежності досліджуваного явища); освітніх ситуацій, у яких навмисно відбувалось загострення естетичного почуття учнів (шляхом їх включення в різноманітні види естетичної діяльності, шляхом використання в процесі навчання творів фольклору, вивчення культурних традицій народу); ситуацій емпатії до об'єктів навколишньої дійсності, що пізнаються. Організуючи й контролюючи хід освітньої ситуації, ми враховували такі дидактичні вимоги, як цілеспрямованість, емоційність, насиченість навчальними діями.

8. Ґрунтуючись на положенні про те, що ефективність процесу формування уявлень забезпечується єдністю урочної й позаурочної діяльності загальноосвітньої школи, ми зробили акцент на розробці й включенні в позаурочну діяльність з учнями сукупності форм і методів роботи, максимально орієнтованих на формування уявлень про навколишню дійсність. При цьому форми позаурочної роботи ми розглядали як засоби практичного здійснення цілей, завдань і змісту роботи з формування у школярів цілісної системи уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності відповідно до принципів творчої діяльності й самодіяльності, гуманізму, урахування вікових та індивідуальних особливостей. Найбільш доцільними в плані формування уявлень було визначено

такі форми позаурочної діяльності учнів, як гурткова діяльність, екскурсії, фенологічні спостереження, предметні тижні, випуск стіннівок. У процесі використання кожної з виділених форм позаурочної діяльності було враховано виділені нами дидактичні вимоги до їх проведення.

9. Аналіз упровадження розроблених дидактичних умов формування уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності, здійснений на підставі виділених критеріїв: критерій пізнаваності об'єкта, критерій відтворення уявлення про об'єкт, критерій створення нових образів, – показав ефективність запропонованих педагогічних шляхів розв'язання поставленої проблеми, що дозволяє вважати завдання дослідження виконаними, а мету досягнутою.

Проведене дослідження не охопило всіх аспектів проблеми формування в учнів 5-6 класів уявлень про об'єкти і явища навколишньої дійсності в навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи. Перспективною, вважаємо, може бути подальша наукова розробка теоретичних і методичних аспектів цієї проблематики в конкретизації напрямків: посилення міжпредметних зв'язків природничих і гуманітарних дисциплін, створення методично-інформаційного забезпечення процесу формування уявлень, пошук і впровадження нових дидактичних умов підвищення ефективності цього процесу.

Основні положення дисертації висвітлено в таких роботах автора:

1. **Недбайло О.М.** Міжпредметна інтеграція як дидактична умова формування уявлень про об'єкти і явища навколишньої дійсності // Вісн. Луган. націон. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка: Пед. науки. – 2003. – № 7-II. – С. 64 – 67.
2. **Недбайло О.М.** Стимулювання емоційно-ціннісного ставлення до навколишньої дійсності як дидактична умова формування цілісних образів об'єктів та явищ // Вісн. Луган. націон. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка: Пед. науки. – 2004. – № 1. – С. 186 – 190.
3. **Недбайло О.М.** Про формування в підлітків уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності в процесі різних видів діяльності // Вісн. Луган. націон. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка: Пед. науки. – 2004. – № 9. – С. 190 – 195.
4. **Недбайло О.М.** Значення позаурочної діяльності з учнями в рішенні проблеми формування уявлень про об'єкти і явища навколишньої дійсності // Освіта Донбасу. – 2005. – № 1. – С. 61 – 64.
5. **Недбайло Е.Н.** Изучение ландшафтных представлений как средство эстетического отношения к природе // Природа Донецкого бассейна и проблемы ее изучения в школе. – Луганск: Изд-во ЛГПУ, 1999. – С. 42.
6. **Недбайло Е.Н.** О проблеме формирования образа ландшафта у школьников // Наука на пороژی нового тисячоліття. – Луганськ: Альма-матер, 2001. – С. 44.
7. **Недбайло Е.Н.** О месте представлений в системе формирования географических понятий // 2001 год. – Итоги науки. – Луганск: Альма-матер, 2002. – С. 13.

8. **Недбайло Е.Н.** О роли эстетической деятельности в процессе формирования представлений у подростков // Информационные технологии в учебном процессе. – Луганск: Альма-матер, 2003. – С. 32 – 33.
9. **Недбайло О.М.** Урахування особливостей формування образів об'єктів та явищ навколишньої дійсності в цілісному педагогічному процесі загальноосвітньої школи // Ціннісні пріоритети освіти у XXI столітті: Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (11 – 13 листопада 2003 р., м. Луганськ). – Ч. 3. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – С. 187 – 194.
10. **Недбайло О.М.** Шляхи створення педагогічних ситуацій з метою стимулювання емоційно-ціннісного відношення до навколишньої дійсності і підвищення ефективності формування уявлень в учнів // Науковий потенціал світу 2004: Матер. Першої Міжнар. наук.-практ. конф. (1 – 15 листопада). – Т. 44. – Сучасні методики викладання. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004. – С. 18 – 21.

АНОТАЦІЇ

Трегубенко О.М. Формування в учнів 5-6 класів уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності в навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.09 – “Теорія навчання”. – Волинський державний університет імені Лесі Українки. – Луцьк, 2005.

Дисертація присвячена дослідженню процесу формування в учнів 5-6 класів уявлень про об'єкти і явища навколишньої дійсності. На основі теоретичного аналізу наукової літератури визначено сутність процесу формування уявлень, його особливості, специфіку, характерну для молодшого підліткового віку.

У дисертації на основі аналізу наукових досліджень розглянуто теоретичні й практичні аспекти проблеми формування уявлень в учнів у навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи; розкрито значення понять „уявлення”, „процес формування уявлень” і дано їхню сутнісну характеристику; виділено й розкрито особливості процесу формування уявлень, розглянуто вікові особливості молодших підлітків у контексті формування уявлень про об'єкти і явища навколишньої дійсності.

У дослідженні вперше стосовно процесу формування в учнів 5-6 класів уявлень про об'єкти і явища навколишньої дійсності було використано ідеї міжпредметної інтеграції, стимуляції емоційно-ціннісного ставлення до навколишнього світу як дидактичні умови ефективності цього процесу; запропоновано детальне й змістовне трактування кожної з умов і механізми їх упровадження в практику навчання.

Доповнені й одержали подальший розвиток наукові ідеї щодо формування уявлень у позаурочній пізнавальній діяльності, що розглядається як важлива дидактична умова формування системи уявлень в учнів 5-6 класів у навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи.

Ключові слова: уявлення, процес формування уявлень, дидактичні умови, навчально-пізнавальна діяльність, інтегровані уроки, емоційно-ціннісне ставлення.

Трегубенко Е.Н. Формирование у учащихся 5-6 классов представлений об объектах и явлениях окружающей действительности в учебно-познавательной деятельности общеобразовательной школы. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.09 – “Теория обучения”. - Волынский государственный университет имени Леси Украинки. – Луцк, 2005.

Диссертация посвящена исследованию процесса формирования у учащихся 5-6 классов представлений об объектах и явлениях окружающей действительности. На основе теоретического анализа научной литературы определены сущность процесса формирования представлений, его особенности, специфика, характерная для младшего подросткового возраста.

В диссертации на основе анализа научных исследований рассмотрены теоретические и практические аспекты проблемы формирования представлений у учащихся в учебно-познавательной деятельности общеобразовательной школы; раскрыто значение понятий “представления”, “процесс формирования представлений” и дана их сущностная характеристика; выделены и раскрыты следующие особенности процесса формирования представлений: направленность на формирование целостной системы знаний учащихся; взаимосвязь и взаимное разностороннее влияние с процессами обучения, воспитания и развития личности, осуществляемых в учебно-познавательной деятельности общеобразовательной школы; многофункциональность результатов этого процесса – представлений (информационная, функция управления деятельности, эвристическая функции); неразрывная связь с эмоциональной сферой личности; основными структурными компонентами этого процесса являются: восприятие информации об изучаемом объекте, понимание полученной информации, закрепление представлений в памяти, применение представлений на практике; результаты этого процесса – представления – формируются в процессе различных видов деятельности, ведущими видами деятельности в этом отношении являются деятельность восприятия, деятельность воображения, практически-предметная деятельность.

В исследовании впервые применено к процессу формирования представлений у учащихся 5-6 классов представлений об объектах и явлениях окружающей действительности в учебно-познавательной деятельности общеобразовательной школы были использованы идеи межпредметной интеграции, стимуляции эмоционально-ценностного отношения к окружающему

миру как дидактические условия эффективности этого процесса; предложена детальная и содержательная трактовка каждого из условий и механизмы их внедрения в практику обучения.

Дополнены и получили дальнейшее развитие научные идеи по формированию представлений об объектах и явлениях окружающей действительности во внеурочной познавательной деятельности, которая рассматривается как важное дидактическое условие формирования системы знаний у учащихся 5-6 классов в учебно-познавательной деятельности общеобразовательной школы; получила свое развитие технология включения во внеурочную деятельность с учащимися совокупности форм и методов работы, максимально ориентированных на формирование представлений об окружающей действительности во взаимосвязи с другими дидактическими условиями.

Результаты экспериментальной работы, свидетельствующие о высокой динамике роста всех показателей сформированности представлений, показали, что процесс формирования представлений об объектах и явлениях окружающей действительности осуществляется эффективнее, если в учебно-познавательной деятельности общеобразовательной школы учитываются выделенные нами дидактические условия.

Ключевые слова: представления, процесс формирования представлений, дидактические условия, учебно-познавательная деятельность, интегрированные уроки, эмоционально-ценностное отношение.

Tregubenko O. Forming system of conception of pupils of 5-6 forms in teaching and cognitive processes in secondary school. – Manuscript.

Ph. D. thesis by the specialty 13.00.09 – “Training theory”. – Lesya Ukrainka Volyn State University. – Lutsk, 2005.

Thesis is dedicated to research the process of forming conception of pupils of 5-6 forms about subjects and phenomena of real word around us.

On basis of theoretical analysis of scientific literature the heart of the problem of process of forming conception, its peculiarities and specific character, typical for primary school age, have been defined.

Thesis studies theoretical and practical aspects of the problem of forming conception of pupils in teaching and cognitive processes in secondary school, explains the meaning of concepts “conception”, “process of forming conception”, gives characteristic of these concepts.

In the research ideas of intersubject fusion, stimulation of emotional attitude to the world around us has been used. The author gave detailed explanations of the meaning of these conditions in teaching practice.

Also idea of forming conception in the time of out-of-school activities was developed. This idea is considered as the most important condition of forming system of conceptions of pupils of 5-6 forms in secondary school.

Key words: conception, process of forming conception, didactic conditions, teaching and cognitive processes, fusion lessons, emotional attitude.

Підписано до друку з оригінал макету 01.09. 2005 р.
Формат 60X90/16. Умов. друк. арк. 0,9.
Наклад 100 прим. Зам. № 160.

Ціна договірна.

Видавництво ЛНПУ імені Тараса Шевченка
„Альма-матер”
Вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Тел./факс: (0642)58-03-20.